

אסף האברד

הקשר שבקשר - קשר של תפילין

ראשי פרקים

- א. קדושת אותיות דל"ת ויו"ד
- ב. צורת הקשר בתפילין של ראש
- ג. וראית את אחורי

א. קדושת אותיות דל"ת ויו"ד

הגמרא במסכת מנחות (לה, ב) וכן במסכת עירובין (צז, ב) אומרת:

אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרבי: קשר של תפילין הלכה למשה מסיני.

רש"י במנחות על אתר מפרש:

קשר של תפילין - שישים הרצועות על ראשו שיהא כעין דל"ת כדי שיהא ש-די נראה עליהן, דשי"ן נראה בקמט בית חיצונה שכפל הקלף כעין שי"ן, ודל"ת נראה בקשר, ויו"ד נראה באותו של יד כמין רצועה קטנה וראשה כפוף מעט כמין יו"ד.

עוד אומרת הגמרא במסכת שבת (סב, א):

אמר אביי: שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני. ואמר אביי: דל"ת של תפילין הלכה למשה מסיני. ואמר אביי: יו"ד של תפילין הלכה למשה מסיני.

רש"י שם מפרש:

שי"ן - שעשויה מעור החיצון עצמו, קומט בו שלשה קמטין כעין שי"ן מש-די. והדל"ת והיו"ד עשוין בקשר, שקושר הרצועה אחת לצפון ואחת למזרח כמין דל"ת, ורצועה קטנה מאד תלויה בה ואין בה אלא כפיפה כמין יו"ד, וכופאה בעוד העור לח והיא כפופה לעולם.

מדברי רש"י מוכח שישנן שתי הלכות למשה מסיני: האחת, קשר של תפילין, והשניה, אותיות שי"ן, דל"ת ויו"ד.

אולם בעלי התוספות (מגילה כו, ב) ובמקומות נוספים) חולקים על רש"י, ומביאים מספר קושיות על שיטתו:

א. הגמרא במסכת מגילה (כו,ב) מונה את רצועות התפילין כחלק מתשמישי קדושה ולא כתשמישי מצוה, ומכאן שהאותיות דל"ת שבתפילין של ראש והיו"ד שבתפילין של יד אינן נחשבות לאותיות ממש וכן אינן הלכה למשה מסיני, בניגוד לשי"ן שבתפילין של ראש. אם היה חיוב של אותיות דל"ת ויו"ד מהלכה למשה מסיני, הרי שגם הם היו צריכות להיקרא תשמישי מצוה ולא רק תשמישי קדושה.

ב. גם הגמרא במסכת מנחות (לה,ב) מחלקת בין ציצית לרצועות התפילין: הציצית היא תשמיש מצוה, ואילו הרצועות הן תשמיש קדושה. מכאן מוכח שאין חיוב הדל"ת והיו"ד מהלכה למשה מסיני.

ג. בגמרא במסכת שבת (כח,ב) מובאת ברייתא שכל דבר שהוא לימלאכת שמים נעשה אך ורק מעור בהמה טהורה. הגמרא מחפשת את הדבר שבו נאמר דין זה ומסקנת הגמרא היא שדין זה נאמר לגבי רצועות התפילין שצריכים גם הם להיות מבהמה טהורה. אחת מהאפשרויות שהגמרא דחתה במהלך הסוגיה שם היא שהדין של הברייתא מדבר לגבי הבית של התפילין, בטענה שהשי"ן שכתובה על הבית היא הלכה למשה מסיני ואם כן כמו שבכתיבת התפילין צריכה להיות מעור בהמה טהורה כך גם השי"ן. אם כדברי רש"י, מדוע הגמרא בחרה דווקא את השי"ן ולא את הדל"ת או היו"ד - הרי אף הן הלכה למשה מסיני? מכאן מוכח שבאמת אין חיובם מדין הלכה למשה מסיני.

לכאורה היה ניתן להוכיח כדברי רש"י מהגמרא במסכת מנחות (לה,ב) שהדל"ת והיו"ד הן הלכה למשה מסיני: הגמרא דרשה את הפסוק "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" - אלו תפילין שבראש. מדוע הגמרא לא פירשה שמדובר גם בתפילין של יד, הרי גם שם מופיעים שמות ה' בפרשיות שבבית? רש"י פירש סוגיה זו, שמדובר בצירוף של אותיות ש-ד-י (שהוא אחד משמותיו של הקב"ה), והרעיון בדבר הוא שמשום שבתפילין של ראש יש את רוב האותיות, מכוח זה נופל הפחד על העמים ולא ע"י תפילין של יד. לכאורה מכאן מוכח שגם האותיות דל"ת ויו"ד הן הלכה למשה מסיני.

אך התוספות דוחים ראיה זו, ואומרים ש"שם ה'" שבתפילין מתייחס לשמות המופיעים בפרשיות התפילין, והטעם שבחרה הגמרא דווקא את תפילין של ראש הוא לפי שהן תמיד בגובה של ראש ונראים תמיד כאות, לעומת תפילין של יד שמצוותם שיהיו מכוסים ואין בהם אות "לכל עמי הארץ", וכפי שנאמר במסכת מנחות (לז,ב): "והיו לך לאות - ולא לאחרים לאות".

התוספות נשארים בקושיותיהם על פירוש רש"י, ולדעתם רק השי"ן היא הלכה למשה מסיני, ואילו הדל"ת והיו"ד אינן הלכה למשה מסיני.

הב"ח (סימן קנד) כתב שתי דרכים ליישב דעת רש"י:

1. אכן לדעתו רצועות של תפילין הן קדושה עצמה מחמת סיבה זו אלא שלא על הרצועות עצמן נאמר בברייתא שהן תשמישי קדושה אלא על נרתיק הרצועות.
2. אמנם הקשרים של הרצועות שהן בצורת אותיות דל"ת ויו"ד הן קדושה עצמה, אבל שאר הרצועות הן רק תשמישי קדושה.

בעל העיטור (תפילין נט, א) כותב:

אמר רב יהודא: קשר של תפילין הלכה למשה מסיני. ואיכא נסחאי דכתיב בהו בפרק במה אשה יוצאה - אמר אביי: שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני, ואמר אביי: דל"ת של תפילין הלכה למשה מסיני. ואיכא נוסחא דלא כתיב בהו יו"ד דל"ת אלא שי"ן ותו לא, ובמנחות נמי לא אשכחן. ובשמושא רבה: בדקטיר להו לרצועה דרישא קטיר ליה כעין דל"ת, ובדרעה כעין יו"ד [=כשקושר את הרצועה של ראש, קושר אותה כעין דל"ת, וכיז כעין יו"ד]. שמע מינה דליתא בנוסחאי, והכי מסתבר דקשר של תפילין במנהגא תליא מילתא.

אם כן, מסקנת בעל העיטור היא שהדבר תלוי במנהג, ועל פי נוסחאות הגמרא האם גורסים את האותיות דל"ת ויו"ד, או שגורסים את האות שי"ן ותו לא.

האגור (תפילין עב) מביא את דברי התוספות שאותיות דל"ת ויו"ד אינן אותיות גמורות ואינן הלכה למשה מסיני, וכן את דברי הרוקח שכותב שיש בהן קדושה כמו שיטת רש"י.

הסמ"ג (עשיו כב) הביא את שיטת ר"י, וכן **המרדכי** (הלכות קטנות דף יא) מביא את שיטת ר"ץ, שאומר:

אלא ודאי אינם אותיות (=דל"ת ויו"ד) אלא קשרים בעלמא, והרצועות ניתלין כדרךן ולא משום שם.

הרא"ש (הלכות תפילין, סימן י"ב) כתב שהאותיות דל"ת ויו"ד שבתפילין אינן אותיות גמורות ואינן נחשבות מאותיות השם. **האור זרוע** (חלק א, תקס"ו) מאריך לבאר מדוע אין האותיות נחשבות לאותיות גמורות, אולם הוא מסיים ואומר:

אף על פי שפירשנו דקשר שברצועות אין זה דל"ת, אף על פי כן אין לשנות מקשר זה, שאם שינה - פסל, דהכי גמיר הלכה למשה מסיני.

גם בשיטת רש"י הלכו ראשונים נוספים: **הידאים** (שצט), **המנהיג** (תפילין עמוד תקפט), **הריטב"א** (עירובין צז, א), **המאירי** (שבת סב, א) ועוד.

הרמב"ם (תפילין ג,א) מונה שמונה דברים המעכבים בתפילין לפי שהם הלכה למשה מסיני:

שיהיו מרובעות, וכן תפירתן בריבוע, ואלכסונו בריבוע עד שיהיה להן ארבע זוויות שוות, ושיהיה בעור של ראש צורת שיי"ן מימין ומשמאל, ושיכרוך הפרשיות במטלית, ושיכרוך אותן בשיער מעל המטלית ואחר כך מכניסן בבתיהן, ושיהיו תופרין אותן בגידין, ושעושין להן מעבורת מעור החפוי שתיכנס בה הרצועה עד שתהא עוברת והולכת בתוך תובר שלה, ושיהיו הרצועות שחורות, ושיהיה הקשר שלהן קשר ידוע כצורת דל"ת.

הקשר של יד מוזכר ברמב"ם רק בהמשך, בהלכה י"ג:

ומכניס רצועה של ראש בתובר שלה, ומקיף במדת ראשו וקושר קשר מרובע כמין דל"ת, וקשר זה צריך כל תלמיד חכם ללמדו ואי אפשר להודיע צורתו בכתב אלא בראיית העין, וכן בשל יד קושר קשר כמין יו"ד, ותהיה הרצועה של יד עולה ויורדת בתוך הקשר כדי שירחיב ויקצר בעת שירצה לקשור על ידו.

לא ברורה בדיוק מהי עמדתו של הרמב"ם בקדושת האותיות. **האור שמח** (תפילין ג,א) ביאר:

אמנם רבינו נראה דלא גריס, רק: "שיי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני", כפי גירסת תוספות. ודל"ת בקשר דכתב להלכה הוא מדאמרו: "קשר של תפילין הלכה למשה מסיני", וזה על קשר של דל"ת, וכמו שאמרו על קרא ד"וראית את אחוריי" - "מלמד שהראהו קשר של תפילין", אבל קשר של יו"ד לא זכר בהלכות, ודו"ק.

נעיר גם שבהקדמת הרמב"ם למשנה הוא מונה את הדינים שנאמר עליהם 'הלכה למשה מסיני', ולא מזכיר את האותיות דל"ת ויו"ד, אלא כותב (יש לומר על פי הגמרא הנ"ל במנחות):

שיי"ן של תפילין וקשר של תפילין ורצועות שחורות... הלכה למשה מסיני.

הטור וה**שולחן ערוך** (לב,נב) פסקו ששלוש האותיות מעכבות:

יכניס הרצועה תוך המעברתא, ויעשה קשר כמין דל"ת בשל ראש, וכמין יו"ד בשל יד, להשלים אותיות שד"י עם השיי"ן שבשל ראש.

המשנה ברורה (לב,רלג) מביא את האליה רבה שכותב שמי שהניח תפילין של יד ללא קשר יו"ד של יד לא יוצא ידי חובתו וצריך לחזור ולהניח אותן שוב, ועיין שם.

ב. צורת הקשר בתפילין של ראש

האם ישנה צורה בסיסית שחייבת להיות בתפילין של ראש, או שמא לא? ראינו בגמרא במנחות שהקשר של תפילין הוא הלכה למשה מסיני, אולם בצורתו נחלקו הראשונים, כדלהלן.

לדעת רש"י (מנחות לה, ב וכן במקומות נוספים), הקשר של תפילין של ראש צריך להיות בצורת האות דל"ת. כן כתבו הרא"ש (תפילין לג), בעל העיטור (תפילין א), הטור והבית יוסף (לב), השולחן ערוך (לב, נב), המגן אברהם (לב, סט), ועוד.

המהרי"ל בספרו (הלכות ציצית ותפילין) כותב:

רצועות של ראש עשויין לתלות מן הקשר ולהלאה כעין צורת ד'. לכן יזהר לעשות הקשר כעין זה, להיות נמשך הרגל לצד ימין מהעומד אחוריו, אתר שהראה הקדוש ברוך הוא למשה רבינו עליו השלום קשר תפילין.

לעומת זאת, לפי התוספות (שבת סב, ב ובמקומות נוספים) ניתן לומר שאין צורת הקשר בתפילין של ראש מעכבת, שהרי הוא אינו גורס בגמרא שדל"ת וי"ד הן הלכה למשה מסיני.

הרמב"ם (תפילין ג, יג) כותב:

ומקיף במדת ראשו, וקושר קשר מרובע כמין דל"ת.

הרמב"ם מוסיף על פי הגמרא במסכת חולין (ט, א) שקשר זה צריך כל תלמיד חכם לדעת. דברי הרמב"ם אינם מובנים: כיצד ניתן לעשות קשר מרובע כמין דל"ת? אולי ניתן לומר שהרמב"ם התייחס לצורת הרצועות ולא לקשר עצמו, כפי שכותב המשנה ברורה (כז, לז) בשם האליהו רבה:

כי שתי רצועות יוצאות מתוך הקשר למטה - מאותה היוצאת מצד שמאל המניח ומשכת לרחבו כמו גג הדלי"ת, ואותה היוצאת לצד ימין ומשכת באורך למטה כמו רגל הדלי"ת.

המשנה ברורה (לב, רלג) כותב:

ויש שעושין קשר כמ"ם סתומה שנראה כשני דלתי"ן משני צדדין, רגלו של זה בצד ראשו של זה. ועיין בספר תפארת אריה שהביא בשם תשובה

מאהבה והסכים עמו לדינא, דאלו העושים קשר של דליית מכוון יותר לדינא.

אם כן גם לשיטת המשנה ברורה קשר דליית עדיף.

שיטה שלישית מובאת בפרי עץ חיים לרבי חיים ויטאל זצ"ל (תפילין ה, בהגהות):

הר"מ דלונאנו: קשר של ראש של תפילין זה נעלם מעיני רבים, ובבחרותי הוקשה לי כי הקשר שהיה לי בצורת סס, והוקשה לי כי אלו הם ארבעה סס מרובעים, ואנן צורת ד' בעיני, ולא מניין ד' שהוא ארבע. ועוד, כי צורה זו יש שעושים אותה גם מבפנים ואני בחוץ דווקא אמרינן. ועוד, כי בזוהר (פינחס רנח,א) אמרו: "ד' כפולה". לא נתקרה דעתי, עד שעליתי לארץ ישראל ועשו לי תלמידי האר"י זלה"ה קשר בצורת ד' כפולה, וקשר זה אי אפשר ללמד, אלא במראית העין, כי היא בצורת ד' כפולה מבחוץ כזה: ס. ודע, כי גם ה"י של קשר יד היא כפולה, נמצא שיש בתפילין שם שד"י.

הרב אליעזר יהודה ולדנברג (ציץ אליעזר ט,ט) סוקר את כל השיטות שבצורת הקשר, ומסקנתו היא שמי שעושה קשר מרובע אינו מעכב, ודבר זה אינו חדש אלא כבר היה בעולם בדורות הקודמים.

לסיכום, ישנן שלוש שיטות:

א. קשר דליית (צורת האות דליית נראית בקשר עצמו) - כך נוהגים רוב האשכנזים, חסידי פולין והספרדים.

ב. קשר מרובע (קשר בצורת ריבוע. האות דליית ניכרת בקשר עצמו וכן ברצועות) - כך נוהגים התימנים, חלק מהאשכנזים ורוב החסידים. את צורת קשר זה ניתן לראות בשתי התמונות הבאות:

ג. קשר מ"ם סתומה (צורת ריבוע עם חלל באמצעו שמייצג פעמיים את האות דליית) - כך נוהגים חלק מהחסידויות ובפרט חסידות צאנז, וכן יחידים נוספים.

ג. וראית את אחורי

כאשר משה רבנו מבקש מהקדוש ברוך הוא: "הראני נא את כבודך" (שמות לג, יח), הקדוש ברוך הוא עונה לו (שמות לג, כ-כג):

לא תוכל לראות את פני כי לא יראני האדם וחי... וראית את אחורי ופני לא יראו.

הפסוק עצמו קשה מבחינה שכלית, אולם התלמוד (ברכות ז, א) מבאר:

"וראית את אחורי" - אמר רב חנא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא: מלמד שהראה הקדוש ברוך הוא למשה קשר של תפילין.

רב האי גאון (תשובות הגאונים ליק קטו) כותב:

נתברר כי זו הראיה האמורה לא בראית העין היא אלא בראית הלב. כי לא יתכן להאמר בראיית העין שנראית דמות להקדוש ברוך הוא, שנאמר: "ואל מי תדמיון א-ל ומה דמות תערכו לו", אלא ראה בלב היא. וכך יתכן לומר שאפשר לאדם לראות בראית הלב דמות כבוד בראש ועליו תפילין, והאמור 'ראיתי' - ראית הלב, שנאמר: "ולבי ראה הרבה חכמה ודעת", וכך כוונתו ולא ראיית העין ממש.

מדוע הקדוש ברוך הוא בחר להראות למשה דווקא את הקשר של התפילין? **רבי אברהם חיים בן רבי נפתלי צבי הירש שור** (מחבר ספר 'תורת חיים'), מסביר שהקדוש ברוך הוא הראה למשה כיצד עם ישראל קשור ודבוק בה' יתברך, ולכן בחר דווקא בתפילין שהן קשורות ודבוקות בגוף.

מוסיף על כך **הרב מרדכי יוסף מאיזביצא** בספרו 'מי השילוח', שלא משנה מה עם ישראל יעשה ואף שיחטא - תמיד נהיה קשורים בקדוש ברוך הוא והוא בנו, והתפילין מרמזות על דביקות וחיבור.

בעל **התורה תמימה** מסביר שהקדוש ברוך הוא רצה להראות למשה חלק ממראה קדושתו ולא את כל מראה הקדושה במלואו. ניתן להמחיש זאת על ידי קשר התפילין, שהרי ידוע לכל בר דעת שרואה את הקשר, שיש אחיזה לקשר גם מלפנים והמראה שהוא רואה ממשיך לכיוון הפנים. כך גם הראה הקדוש ברוך הוא למשה שיש המשך למראה הקדושה גם מלפנים.

הרשב"א (מובא ב'הכותבי' על היעין יעקב) אומר שכשם שרצועות התפילין מקיפות את כל הראש וקשורות בו, כך כל העולם כולו תלוי וקשור בה' יתברך. בהראותו את קשר התפילין למשה, גילה לו הקדוש ברוך הוא איך כל הבריאה על כל חלקיה מתקשרת ומשתלבת יחד להיות אחת. אך רק הקשר והרצועות נראו אל משה ולא התפילין עצמן, כי התפילין מסמלים את 'פני ה', כלומר השגת אמיתות מציאותו יתברך בשלמותה, והרי היא נמנעה ממש רבינו, כמו שהרמב"ם פירש בהלכות יסודי

התורה (א,י) שמשה רצה לדעת את אמיתות הקדוש ברוך הוא כמו שידע על קיום, להבדיל, של אדם אחר שיש לו ישות ודעה עצמית.

רק השגחת ה' בעולמו, שהקשר והרצועות מסמלים אותה, נתגלתה למשה רבינו. את הקדוש ברוך הוא לא ניתן לראות, אולם אנו רואים את פעולותיו ואת השגחתו התמידית עלינו. כאשר האדם מסתכל ביקום, מתקיים "שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה" (ישעיה מ,כו) - האדם מכיר שיש בורא שנמצא מעבר להשגה השכלית של האדם, ושגם בעולם הזה הטבוע בחומריות הקדוש ברוך הוא מצוי וקרוב אלינו, למרות שאת השגת אמיתות מציאותו אין אנו יכולים להשיג בעולם בו אנו נמצאים, ואפילו נביא כמשה רבינו.

הרב קוק זצ"ל בספרו 'עין איה' מבאר שמה שמקשר את ההשגה של המופשטות האלוקית לאדם זהו הקשר של התפילין. משה רבינו זכה לכך שהוא הבין את אותן ההשגות והקישורים שביניהן, אולם אפילו הוא לא השיג את עצם ההשגה המופשטת. מעניין **שתרגום יונתן** תרגם את המילים "וראית את אחורי" בהקשר של תפילין של יד ולא של ראש:

וְאַעֲבֹר יְת כִּי־תִי מִלְּאֲכִיָּא דְקַיִימִין וּמִשְׁמֵשִׁין קְדָמִי, וְתַחֲמִי יְת קְטוֹר דְּבִידָא דְתַפִּילֵי אִיקָר שְׂכִינְתִּי, וְאַפִּי אִיקָר שְׂכִינְתִּי לִית אֶפְשָׁר לָךְ לְמִיחְמִי. (=ואעביר את כיתות המלאכים שעומדים ומשרתים לפני, ותראה את הקשר שביד של התפילין של כבוד שכינתי, לפני כבוד שכינתי אי אפשר לך לראות).

בעל הפירוש **יונתן** מסביר שהגמרא במסכת ברכות באמת לא אמרה על איזה קשר מדובר. בדרך זו הלך גם ה**ריקאנטי**:

והרמז לתפילה של יד, שכל הספירות נקשרות בה, וכן תרגם יונתן בן עוזיאל: "ותחמי ית קטר דבידא דתפילי יקר שכינתי".

אולם, יש שגורסים כמו שתרגם הירושלמי: "קטור דבירא" או "דברא", כלומר קשר של חוץ שנמצא בתפילין של ראש.

בין אם נסביר שמדובר בתפילין של ראש ובין אם נסביר שמדובר בתפילין של יד, אנו רוצים להרגיש את קרבת הקדוש ברוך הוא אלינו בכל רגע ובכל שעה. על כן נסיים בתפילה שיהי רצון מלפנינו שנוזכה בקרוב להתקיימות "כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון".